

УДК 343.125/126

Тимошенко Ю. П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права,
процесу та кримінології Інституту
кримінально-виконавчої служби

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена процесу становлення та розвитку інституту запобіжних заходів у кримінальному процесі України.

Ключові слова: запобіжні заходи; нагляд; застава; арешт.

Статья посвящена процессу становления и развития института мер пресечения в уголовном процессе Украины.

Ключевые слова: меры пресечения; надзор; залог; арест.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку правової держави обумовлює необхідність вдосконалення механізму захисту прав і свобод людини і громадянина, в тому числі заходами кримінального права. У даному контексті здійснюється захист різного роду соціальних цінностей, відновлення порушеного права, відшкодування заподіяної шкоди і, головне, захист прав і свобод людини від незаконного порушення або обмеження. Особливе значення зазначений механізм набуває там, де права і свободи людини підлягають обмеженню, зокрема, у сфері кримінального судочинства. Разом із тим, практика показує, що посадові особи правоохоронних органів нерідко відступають від вимог закону, що веде до необґрунтованого обмеження прав і свобод особи, яка притягається до кримінальної відповідальності. Щорічно до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та до судів надходять сотні і тисячі скарг

громадян на протиправні дії, а саме: катування, неналежне поводження з боку працівників правоохоронних органів України. Нерідко такі протиправні дії здійснюються під час застосування запобіжних заходів, зокрема, під час застосування тимчасового запобіжного заходу – затримання без ухвали слідчого судді. Водночас, незважаючи на поширеність зазначених правопорушень, до відповідальності притягуються лише одиниці. Все це знижує авторитет судових і правоохоронних органів, порушує гарантовані Конституцією та міжнародними нормативними актами права і свободи людини і громадянина. Саме тому вивчення історії та розвитку запобіжних заходів у кримінальному процесі дасть змогу усунути недоліки які мають місце під час їх обрання та застосування, що і зумовлює актуальність обраної теми наукової статті.

Аналіз з останніх досліджень і публікацій. Окремим питанням,

пов'язаними з історією, місцем, значенням та проблемам застосування запобіжних заходів у кримінальному судочинстві присвятили наукові праці такі вітчизняні вчені як: Ю. П. Аленін, С. А. Альперт, М. І. Бажанов, В. Д. Бринцев, А. І. Бородулін, Ю. М. Грошевий, О. І. Галаган, В. С. Зеленецький, О. П. Кучинська, Ю. Ф. Кравченко, Г. К. Кожевніков, О. В. Капліна, Е. Ф. Куцова, В. Т. Маляренко, М. М. Михеєнко, О. І. Наливайко, Д. В. Письменний, С. В. Слінько, В. В. Сташис, В. М. Тертишник, Л. Д. Удалова, В. П. Шибіко, О. Г. Шило, М. Є. Шумило та інші. Здобутки вказаних вчених стали складовою теоретичної основи наукового дослідження.

Постановка завдання. Основним завданням дослідження є вивчення основних історичних факторів виникнення, змін та розвитку інституту запобіжних заходів в кримінальному процесі України.

До революції 1917 року та у період існування Української Народної Республіки 1917–1918 рр., судові та правоохоронні органи у своїй діяльності переважно керувалися кримінальним та кримінально-процесуальним законодавством Російської імперії зі змінами, внесеними Тимчасовим урядом. Основним нормативно-правовим актом в галузі кримінального судочинства після проголошення Центральної Ради на українських землях залишався російський Статут Кримінального Судочинства 1864 р. [3].

Власні кримінальні процесуальні нормативні акти Української народної республіки часів гетьмана П. Скоропадського та Української центральної ради були чинними насамперед у судах «надзвичайного

правосуддя»: військово-революційних та військових. Останні (вищі, штабні), зокрема, що розглядали кримінальні справи та проступки виключно військових, проводили арешти на свій розсуд, однак мали повідомляти про них старшого військового прокурора і без його відома й дозволу не мали права звільняти заарештованого. У разі неповідомлення або передчасного звільнення винні притягувалися до відповідальності.

Спробою незалежного українського уряду врегулювати кримінальне судочинство була «Інструкція військовому революційному суду» (квітень 1918 р.), яка застосовувалась на практиці й мала велике значення для подальшого розвитку кримінального процесуального законодавства. Головний процесуальний документ військово-революційних судів визначав їх компетенцію, структуру, процесуальні права й порядок розгляду справ. За цим актом до підсудного обов'язково застосовувався запобіжний захід у вигляді взяття під варту [4].

З приходом радянської влади, система запобіжних заходів дещо змінилася в Зібранні Узаконень і Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України від 13.10.1922 року. У ст. 147 Зібрання регламентувалась наступна система запобіжних заходів:

підписка про невиїзд;
порука особиста і майнова;
застава;
домашній арешт;
взяття під варту [5, с. 387].

З прийняттям Резолюції V З'їзду діячів радянської юстиції (10–15 березня 1924 року) з КПК були виключені такі запобіжні заходи як

майнова порука та застава і, крім того, з прийняттям КПК 1927 року, у примітці до ст. 144 КПК вперше було запроваджено запобіжний захід – нагляд за червоноармійцями та червонофлотцями в тих частинах, у яких вони проходять службу. Крім того, на наш погляд, з ідеологічних міркувань укріплення народовладдя, в КПК УРСР, введеному в дію з 15.09.1927 року, було змінено, порівняно з Зібранням, систему запобіжних заходів в частині регламентування поруки. До КПК УРСР 1927 року в п. 3 ст. 142 було введено запобіжний захід порука обвинуваченого професійних та інших громадських організацій [6, с. 83].

Загалом, вітчизняним кримінальним процесуальним законодавством у різні часи були передбачені такі види запобіжних заходів:

1. Відібрання посвідки на проживання або зобов'язання підпискою про явку до слідства та невиїзд з місця проживання.
2. Підписка про невиїзд.
3. Передача під особливий нагляд поліції.
4. Передача на поруки.
5. Порука особиста та майнова.
6. Порука професійних та інших громадських організацій.
7. Особиста порука.
8. Порука громадської організації або трудового колективу.
9. Застава.
10. Найближче спостереження щодо військовослужбовців.
11. Нагляд командування військової частини.
12. Домашній арешт.
13. Взяття під варту.
14. Передача неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів,

піклувальників або адміністрації дитячої установи.

15. Затримання підозрюваного.

Як видно з проведеного вище аналізу, найбільш давніми та поширеними є такі запобіжні заходи, як передача на поруки і взяття під варту. Ці запобіжні заходи весь час застосовувались органами розслідування в ході кримінально-процесуальних відносин і не виключалися з їх системи з моменту виникнення у XIII столітті. Один раз змінювалася назва запобіжного заходу стосовно військовослужбовців: «найближче спостереження» на «нагляд командування військової частини».

Також зазнавали змін запобіжні заходи, засновані на поруці: передача на поруки трансформувалася в поруку особисту та майнову, потім в поруку професійних та інших громадських організацій з виділенням особистої поруки. Передачу під особливий нагляд поліції, заставу і домашній арешт взагалі не можна вважати історично стійкими запобіжними заходами, оскільки в різні часи законодавці то включали їх до системи запобіжних заходів, то виключали з неї [7, с. 8].

Запобіжний захід відібрання посвідки на проживання або зобов'язання обвинуваченого підпискою про явку до слідства та невиїзд з місця проживання був передбачений в Статуті у главі 6 «Про запобігання обвинуваченому способів ухилення від слідства» [3]. Відібрання посвідки на проживання полягало в відібранні у підозрюваного (обвинуваченого) паспорта, замість якого видавалася довідка, що виступала в ролі документа, який посвідчував особу. Зобов'язання обвинуваченого підпис-

кою про явку до слідства та не відлучення з місця проживання полягало в відібранні в обвинуваченого відповідного письмового зобов'язання. Цей запобіжний захід хоч і регламентувався у Статуті серед переліку інших запобіжних заходів єдиним пунктом, але по суті містив у собі два запобіжні заходи, які витікають з його назви.

Згідно зі ст. 415 Статуту, всі особи, які знаходяться під слідством, не повинні відлучатися без дозволу слідчого з того міста чи дільниці, де провадиться слідство [3, с. 209].

Отже, вимоги підписки про явку до слідства та невиїзд з місця проживання співпадали з обов'язком будь-якої особи, яка знаходилась під слідством не відлучатися без дозволу слідчого з того міста чи дільниці, де провадилося слідство. Внаслідок невиконання обвинуваченим даної ним підписки до нього міг бути застосований більш суворий запобіжний захід.

Запобіжний захід відібрання посвідки на проживання, як зазначалося вище, було виключено з системи запобіжних заходів Декретом про суд № 1 від 24 листопада 1917 року, й після того даний запобіжний захід жодного разу до системи запобіжних заходів не включався. Зобов'язання обвинуваченого підпискою про явку до слідства у формі запобіжного заходу проіснувало до 1922 року. З прийняттям Зібрання 1922 року [5] це зобов'язання було виключено з системи запобіжних заходів, внаслідок чого було віднесене до примусових заходів. Аналогічне зобов'язання передбачається кримінальним процесуальним законом і на сьогоднішній день. Воно називається особистим зобов'язанням і

полягає у покладенні на підозрюваного, обвинуваченого зобов'язання виконувати покладенні на нього слідчим суддею, судом обов'язки, в тому числі і з'являтися за викликом.

Слід відзначити, що одним з перших на законодавчому рівні спеціальний запобіжний захід з метою забезпечення належної поведінки військовослужбовців, які перебувають під слідством, було введено в КПК УРСР 1927 року. Цей КПК у главі 12 «Запобіжні заходи» містив примітку 2 до ст. 142, в якій зазначалося, що до військовослужбовців Червоної Армії та Флоту як запобіжний захід може застосовуватись безпосереднє спостереження командування за ними в тих частинах, в яких вони перебувають на службі [6, с. 113]. Пояснень стосовно сутності цього запобіжного заходу та процедури його застосування УПК УРСР 1927 року не містив.

Система запобіжних заходів зазнала суттєвих змін з прийняттям у грудні 1958 р. Основ кримінального судочинства Союзу РСР та союзних республік. Основи 1958 передбачили такі види запобіжних заходів:

- підписка про невиїзд;
- особисте поручительство або порука громадських організацій;
- взяття під варту.

Стаття 33 Основ 1958 р. роз'яснювала, що запобіжними заходами можуть бути й інші запобіжні заходи, які визначаються законодавством союзних республік [8].

Ухвалений в 1960 р. КПК України передбачив такий запобіжний захід, як застава і запобіжні заходи, застосовувані щодо неповнолітніх – нагляд батьків і нагляд адміністрації дитячої установи [9].

Прогресивними положеннями КПК 1960 року було розширення частини запобіжних заходів, що не передбачали взяття під варту [9].

На нашу думку, всі запобіжні заходи, не пов'язані з взяттям під варту, відповідно до Кримінально-процесуального закону 1960 р. можна розділити на три групи:

1. Запобіжні заходи, що фактично обмежують свободу особистості, включаючи свободу пересування: підписка про невиїзд; спостереження командування військової частини; віддача неповнолітнього під нагляд адміністрації спеціалізованої установи, в якій він знаходиться.

2. Запобіжні заходи, що діють психологічно, як матеріальні стимули: майнові – застава.

3. Заходи припинення, діючі морально: немайнові – особисте поручительство, громадська порука, віддача неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників [9].

Запобіжні заходи першої групи безпосередньо діють на особисту свободу громадянина, часто звужуючи його права при встановленні заборони залишати територію міста, області, держави або знаходитися під пильною увагою командування військової частини, що теж припускає заборону відлучатися з місця служби.

Майнові запобіжні заходи діють на обвинуваченого як матеріальні стимули. Обвинувачений не може розлучитися з яким-небудь цінним предметом, грошима або заподіяти неприємність іншим особам, що поручилися за нього або внесли заставу.

Загроза при застосуванні запобіжних заходів третьої групи - моральна, стримуюча обвинуваченого

при здійсненні неналежних вчинків. Громадська порука або нагляд батьків заснований на довірі цих осіб обвинуваченому. Цей захід передбачає, що обвинувачений не буде здійснювати небажаних вчинків, щоб не доставити неприємність своїм поручителям та опікунам, не втратити їхню довіру.

Не зважаючи на наведену систему заходів, що не передбачали взяття під варту, за даними З. З. Зінатулліна, взяття під варту в 1970-ті рр. обиралося у кожній другій кримінальній справі, провадження з якого вели слідчі [10, с. 76–81].

Наведені дані свідчать про те, що «тоталітарний режим державної влади, нехтування правами особистості, безоглядна віра законодавця в чудодійність жорстокої кримінальної репресії привели, по суті справи, до кризового стану кримінальної юстиції» [11, с. 12], кримінальна політика і в цей період залишалася «стабільно жорсткою, репресивною» [12, с. 47], а взяття під варту було настільки поширене що обиралося в якості рядового, а не виключного запобіжного заходу.

Таким чином, КПК 1960 р. [9] лише намітив шлях до демократизації та гуманізації кримінального судочинства та зробив перші важливі кроки у цьому напрямку, однак потім протягом більше чверті століття воно, по суті, залишалось без змін, хоча часткові корективи і різного роду уточнення вносилися в нього в достатку. Характер всіх цих нововведень виключав можливість вирішення проблеми великого числа незаконних арештів, перенаселеності слідчих ізоляторів і, як наслідок, важких для життя і здоров'я ув'язнених умов утримання.

У подальшому КПК 1960 р. ще не одноразово зазнавав змін. Так, зміни, які були внесені до КПК України 21 червня 2001 р., запровадили новий порядок обрання щодо підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. До цього право обрати такий запобіжний захід належало прокуратурі, то після змін – це компетенція виключно судів [9].

Однак прийняття принципово нового кримінально-процесуального закону відбулося лише у 2012 році. Так, якщо відповідно до ст. 148 Кримінально-процесуального кодексу України (КПК 1960 р.) запобіжні заходи застосовувалися до підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого з метою запобігти спробам ухилитися від дізнання, слідства або суду, перешкодити встановленню істини у кримінальній справі або продовжити злочинну діяльність, а також для забезпечення виконання процесуальних рішень [9]. То відповідно до ч. 1 ст. 177 Кримінального процесуального кодексу України (КПК 2012 р.) [2] метою застосування запобіжного заходу є забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам:

1. переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду;
2. знищити, сховати або створити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення;
3. незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні;

4. перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином;

5. вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити

6. кримінальне право порушення, у якому підозрюється, обвинувачується [2].

Отже, законодавець в новому КПК України більш детально систематизував та розширив мету застосування запобіжного заходу. Такий підхід дає змогу практичним працівникам правоохоронних органів, суддям та суду краще розуміти – для чого застосовується запобіжний захід та виключити випадки неповного та неправильного тлумачення норм КПК України. Що стосується підстав застосування запобіжного заходу, то в обох кодексах вони майже однакові, але враховуючи те, що було розширено та систематизовано мету їх застосування, то підстави застосування запобіжних заходів в КПК 2012 р. [2] більше охарактеризовано та розширено, бо мета та підстави застосування запобіжного заходу не можуть розглядатись окремо один від одного.

Згідно із ст. 148 КПК 1960 р. запобіжні заходи застосовувалися до підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого [9]. Згідно із ч. 1 ст. 177 КПК 2012 р. метою застосування запобіжного заходу є забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків [2]. Відбулося скорочення об'єктів застосування запобіжного заходу. Враховуючи те, що за КПК 1960 р. підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений - це особи, які були різними за своїм процесуальним статусом, то в КПК 2012 р. є окремо підозрюваний та обвинувачений, тобто за діючим

законодавством особа набуває процесуального статусу обвинуваченого лише у випадку передання обвинувального акту до суду. У новому КПК засуджений вже не є об'єктом застосування запобіжного заходу [2].

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що момент виникнення первісної форми запобіжних заходів нерозривно пов'язаний із зародженням права, що регулює відносини сторін після скоєння злочину, і відноситься до часів Київської Русі. Найбільш давніми та поширеними є такі запобіжні заходи, як передача на поруки і взяття під варту. Ці запобіжні заходи весь час застосовувались органами розсліду-

вання в ході кримінально-процесуальних відносин і не виключалися з їх системи з моменту виникнення у XIII столітті. Водночас, у більш пізні часи, при розслідуванні кримінальних справ законодавець, допускав й наступні, менш обмежуючі права обвинувачених, примусові заходи: встановлення загального обов'язку всіх осіб, які знаходилися під слідством, не відлучатися без дозволу слідчого з того міста чи дільниці, де провадилося слідство; відібрання посвідки на проживання; зобов'язання обвинуваченого (підозрюваного) явкою до слідчого; застосування запобіжного заходу у вигляді підписки про невиїзд.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 березня 2017р.: (офіц. текст). Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2017. 372 с. (Кодекси України).
3. Уставъ уголовного судопроизводства. Изд. XII-е (Св. зак. 1864 г. Т. XV). 545 с.
4. Інструкція військовому революційному судові: за станом на 5 бер. 1918 р. / Рада народних Міністрів УНР: офіц. вид. *Вістник Ради Народних Міністрів УНР*. 1918. № 17. С. 2–4.
5. Уголовно-процесуальный кодекс УССР: сб. узаконений УССР. 1922. № 41. 712 с.
6. Уголовно-процесуальный кодекс УССР. Официальное издание в редакции 1927 года. Харьков: Юридическое издательство наркомюста УССР, 1927. 126 с.
7. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид. 2-е, випр., доп. Київ: Реферат, 2007. 848 с.
8. Уставъ уголовного судопроизводства. Изд. XII-е (Св. зак. 1867 г. Т. XV). 545 с.
9. Об утверждении основ уголовного судопроизводства союза ССР и союзных республик: Закон СССР от 25 декаб. 1958 г. URL.: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssr6066.htm>.
10. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 груд. 1960 р. *Відомості Верховної Ради УРСР* від 12 січн. 1961 р.
11. Зинатуллин З. З. Уголовно-процесуальное принуждение и его эффективность. Казань, 1981. 136 с.
12. Ляхов Ю. А. Новая уголовно-процесуальная политика. Ростов н/Д, 1992. 246 с.
13. Петрухин И. Л. Оправдательный приговор и право на реабилитацию. М.: Проспект, 2009. 140 с.

Y. Tymoshenko,
PhD, As. Prof.,
As. prof. of the Department of criminal law
and criminology of the Institute of
criminal-Executive service

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF PREVENTIVE MEASURES IN CRIMINAL PROCEEDINGS OF UKRAINE

The article is devoted to the process of formation and development of the institution of preventive measures in criminal proceedings of Ukraine. Analyzed the legal framework. Defined concept, types and General characteristics of the preventive measures provided by the Charter of criminal proceedings of the Russian Empire in 1864. Found which legislative changes to the system of measures were introduced by the government of the UPR, Hetman Skoropadsky and the Ukrainian Central Rada. Studied the Collection of Legalizations and Orders of the worker-Peasant Government of Ukraine 13.10.1922, the Resolution of the V Congress of figures of the Soviet justice (10-15 March 1924), as well as RSFSR code of criminal procedure, enacted 15.09.1927, which greatly expanded the system of preventive measures, among which there were measures that applied to soldiers – «nearest observation» that later changed its name to «the supervision of the commander of the military unit». The evolution of the Institute of preventive measures during the time of Soviet Ukraine reached its climax with the adoption of the code of Criminal procedure in 1960. The new code of criminal procedure provided for such measure of restraint as bail and measures applied to juvenile - parental care and supervision of the administration of children's institutions.

Progressive provisions of the criminal procedure code of 1960 was the extension part of the preventive measures, did not provide for detention.

But, unfortunately, the criminal procedure code of 1960 only laid out the path to democratization and humanization of criminal proceedings and made the first important steps in this direction, but then for more than a quarter of a century it is, in fact, remained unchanged. Further, the CCP has repeatedly undergone changes. Thus, the changes that have been made in the criminal procedure code of Ukraine, 21 June 2001, introduced a new order of election concerning the suspect, accused a preventive measure in the form of detention. Prior to that, the right to elect a measure of restraint belonged to the Prosecutor, after the change is the competence of the courts.

However, the adoption of a fundamentally new criminal procedure law took place only in 2012.

Key words: *preventive measure; supervision; bail; arrest.*

Надійшла до редакції 4.09.2017